

De wederopbloei van het ontwikkelingsperspectief

Henk Flap & Marco H.D. van Leeuwen (red.), *Op lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen*. Hilversum: Verloren, 1994, 183 blz. ISBN 90-6550-396-X.

Anno 1995 lijkt de studie van trends - lange-termijnprocessen die een bepaalde richting in de tijd vertonen - een trend te zijn geworden, een ontwikkeling waarin, althans in Nederland, de op het werk van Norbert Elias teruggaande figuratiesociologie een pioniersrol heeft vervuld.¹ Een teken van deze toenemende belangstelling was de verschijning in 1985 van een nieuwe Nederlandse inleiding in de sociologie onder redactie van de Amsterdamse sociologen Wilterdink en Van Heerikhuizen - *Samenlevingen. Een terreinverkenning van de sociologie* - die nu alweer aan de vierde druk toe is. Zoals bekend staan in dit boek van onmiskenbaar figuratiesociologische snit lange-termijnontwikkelingen centraal.

Zeven jaar later, in 1992, rolde een alternatief voor *Samenlevingen* van de persen: *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen* van de hand van Ultee, Arts & Flap, waarin - ditmaal geïnspireerd door het zogenaamde 'neo-evolutionisme' van Gerhard Lenski² - eveneens lange-termijnprocessen de hoofdschotel vormen. Deze opmerkelijke renaissance van het ontwikkelingsperspectief op menselijke samenlevingen heeft zich niet alleen in de sociologie, maar ook in de antropologie en de sociale geografie voorgedaan. Tegelijkertijd is er sinds de jaren zeventig in kringen van historici een groeiende, zij het niet onomstreden belangstelling te bespeuren voor de toepassing van sociaal-wetenschappelijke concepten en methoden op de geschiedenis. Sindsdien zijn geschied- en sociale wetenschap steeds meer naar elkaar toegegroeid.

Op lange termijn bundelt een reeks bijdragen aan een symposium dat 27 november 1992 werd georganiseerd door de NWO-Werkgemeenschap Verklarende Sociologie. De bedoeling van de organisatoren was na te gaan 'of sociologen en historici de vraag naar de verklaring van trends anders stellen, en of de verklaringen die ze geven voor trends verschillen' (12). Volgens de schrijvers van de inleiding tot de bundel bleek dit niet of nauwelijks het geval, althans bij de deelnemers aan het symposi-

um. Er zijn - ook binnen de sociologie - wel wetenschapsfilosofische en methodologische verschillen aanwijsbaar, maar deze spelen, aldus de inleiders, bij het beschrijven en verklaren van concrete trends - en die staan in de meeste bijdragen centraal - een ondergeschikte rol. De toon van de inleiding is dan ook niet 'confronterend', maar verzoenend; we zijn samen op weg en leren aldoende van elkaar.

Het thema van de diverse bijdragen is zeer *zeitgemäß*: ze gaan, direct of indirect, allemaal over geld. 'De crisis van de verzorgingsstaat heeft de vraag naar zijn historische wortels actueel gemaakt', schrijft Prak in zijn bijdrage (147) en dat is zeker waar. Maar meer in het algemeen heeft die crisis ook de discussie over de groei en verdeling van rijkdom weer een impuls gegeven. Zo zijn er hoofdstukken over de ontwikkeling van de materiële cultuur op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw (Schuurman), over lange-termijnontwikkelingen in de Nederlandse inkomens- (Arts & Van Wijck) en vermogensverhoudingen (Wilterdink), over voedingsverschillen en ongelijke belastingdruk (Flap & Ultee), over determinanten van het vakbondlidmaatschap in Nederland (Van den Berg), over de verklaring van revoluties (Lindenberg), over de verhouding tussen kapitaal en staat in Nederland van 1580 tot 1850 ('t Hart) en over pre-industriële verzorgingsarrangementen (Prak, Van Leeuwen).

De nadruk die de organisatoren van het symposium hebben gelegd op de ontwikkeling van welstandsverhoudingen lijkt echter niet alleen te zijn ingegeven door de actualiteit, maar ook door de overtuiging dat historisch-sociologisch onderzoek hiernaar *vooraf* zou moeten gaan aan de studie van civilisatieprocessen. Immers wanneer hele volksdelen zich geen gedifferentieerd bestek kunnen veroorloven, hoe kunnen zij dan 'beschaafd' - althans volgens aristocratische normen - eten? Dat is, vrij vertaald, de kern van het betoog van Flap en Ultee in een programmatistische bijdrage. Figuratiesociologen zouden tot dusverre onvoldoende aandacht hebben besteed aan het belang van de verdeling van materiële middelen voor de verspreiding van geciviliseerde gedragsvormen. Aangezien deze verdeling mede wordt bepaald door de aard van belastingregimes, bevelen zij de vergelijkende studie hiervan in de aandacht aan.

Zo valt er in deze bundel een, gezien de opvallend vlakke en daardoor weinig zeggende inleiding, min of meer verborgen agendaatje te ontdekken waarin het er om lijkt te gaan op bepaalde tekortkomingen - en met name het vermeende sociaal-economische tekort - van de figuratiesociologische onderzoeksinspanning en theorievorming te wijzen. In dat licht bezien valt de inhoud van de gehele bundel als een 'aanvulling' op de civilisatietheorie te beschouwen, al richt slechts een minderheid

van de auteurs zich direct kritisch tot bepaalde aspecten van deze theorie. Zo is de bijdrage van 't Hart een op het werk van Charles Tilly voortbordurende correctie op het al te gallocentrische beeld van staatsvorming dat Elias in zijn hoofdwerk oproept, toetst Prak met een negatief resultaat een centraal aspect van De Swaans theorie over de verstatelijking van verzorgingsarrangementen aan de praktijk van de armoedebestrijding in Den Bosch en ontwerpen Flap & Ultee een ambitieus onderzoeksprogramma waarin getracht wordt neo-evolutionistische en figuratiesociologische thema's tot een geheel samen te smeden.

Nu zijn pogingen om tot een synthese van beide benaderingen te komen niet nieuw. Zo is het beeld van de geschiedenis van de mensheid dat in *Samenlevingen* wordt gehanteerd - twee 'revoluties' (de agrarische en de industriële) en drie typen samenlevingen (verzamelaars en jagers, agrarische en industriële samenlevingen) - duidelijk op Lenski's neo-evolutionistische opvattingen gebaseerd, terwijl Goudsbloms *Vuur en beschaving* (Amsterdam 1992) alsmede zijn daaraan voorafgaande artikelen in *De Gids* mede gezien kunnen worden als een poging om de uitgangspunten van beide benaderingen tot een samenhangend perspectief te verenigen.

Het is ook wat merkwaardig om tegen figuratiesociologen in te brengen dat zij geen oog zouden hebben voor het belang van welstandsverhoudingen, terwijl een van de deelnemers aan het symposium - de enige uit figuratiesociologische hoek - Nico Wilterdink heet, een onderzoeker die zich juist bij uitstek met dit thema heeft beziggehouden. Andere figuratiesociologen die, gezien hun publicaties, moeilijk beticht kunnen worden van een blinde vlek voor het belang van sociaal-economische condities voor de verbreiding van voor 'beschaafd' geldend gedrag zijn in de eerste plaats Elias zelf, maar bij voorbeeld ook Brinkgreve en Korzec, De Regt, De Swaan en, al zeg ik het zelf, Schmidt.³

Meer in het algemeen gesproken lijkt het mij niet vruchtbaar om op herhalingsoefening te gaan en de aloude materialisme-idealisme controverse weer in ere te herstellen. Bij de studie van civilisatieprocessen dient men - in de bewoordingen van *Samenlevingen* - altijd de economische, politieke, cognitieve en affectieve voorwaarden te betrekken waaronder zij zich voltrekken. Welstandsverhoudingen behoren daar toe, maar hebben niet per se het primaat. Overigens bevat het stuk van Flap en Ultee ook tal van suggesties, waarmee niemand het oneens zal zijn, zoals de aanbeveling meer aandacht te besteden aan historisch-vergelijkend onderzoek naar staatsvormings- en civilisatieprocessen in het Verre Oosten en de oproep tot meer en nauwkeuriger empirisch onderzoek naar de manier waarop, de condities waaronder en het tempo waarin

standaarden van geciviliseerd gedrag zich hebben verbreid over maatschappelijk minder vermogende strata. Wat dit betreft geldt dat de studie van civilisatieprocessen nog niet is voltooid.

Hetzelfde kan gezegd worden over het onderzoek naar en de theorievorming over staatsvormingsprocessen. Zoals gezegd bevat de bundel een gedegen stuk van 't Hart met de wat eigenaardige titel 'Tussen kapitaal en belastingmonopolie. Interne grenzen aan staatsvorming in Nederland, 1580-1850'. Het merkwaardige van deze titel schuilt in de tegenstelling die hier gesuggereerd wordt tussen 'kapitaal' enerzijds en 'belastingmonopolie' anderzijds, maar 'het kapitaal' leent toch niet aan een staat die geen belastingmonopolie heeft? De kern van 't Harts betoog is dat er in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden niet of nauwelijks van een belastingmonopolie gesproken kan worden wegens de gedecentraliseerde staatsinrichting. Maar het was toch niet zo dat iedereen op zijn eigen houtje belasting kon heffen? Dit bleef uiteraard voorbehouden aan de verschillende overheden die op deze wijze en met steeds minder succes de staatsschuld trachtten te delgen of beter: te beheersen. Er was dus wel degelijk sprake van een belastingmonopolie, maar dit droeg een sterk gedecentraliseerd karakter. In die zin doet het wat vreemd aan formuleringen aan te treffen als: 'Ook al was het belastingmonopolie aanzienlijk toegenomen (...)' (sinds de Franse Tijd, 143), want hoe kan een monopolie toenemen? Wat kan toenemen is de graad van centralisatie van het beheer van het belastingmonopolie en de mate van dwang die daarbij wordt angewend. Waar het om draait in het stuk van 't Hart is dat in een 'kapitaal-intensief' land als Nederland de staat sterk afhankelijk was en bleef van een goede relatie met de kapitaalbezitters, ook in een tijdvak van centralisering van het belastingmonopolie als de eerste helft van de negentiende eeuw.

Dit alles neemt niet weg dat het inzicht van Tilly dat er verschillende wegen van staatsvorming zijn en dat er in de Europese geschiedenis, bij wijze van twee polen op een continuüm, een 'dwang-intensief' en een 'kapitaal-intensief' pad kan worden onderscheiden, verhelderend werkt en van groot nut is voor een historisch-vergelijkende studie van de huidige pluriforme wereld van staten.⁴ Het onderscheid vormt zonder twiifel een belangrijke aanvulling op het model van staatsvorming dat Elias meer dan een halve eeuw geleden in *Über den Prozess* ontwikkelde.

Historici ontwerpen evenals sociologen niet zelden 'modellen' van historische ontwikkelingen, maar in meerderheid zijn zij zoals Schuurman in deze bundel toch primair empirisch georiënteerd. Een generaliserend, 'modelmatig' stuk als van Van Leeuwen over de pre-industriële armenzorg in Europa (dat overigens wel gebaseerd is op elders gepubli-

ceerd empirisch onderzoek) of dat van Lindenberg over de tekortkomingen van de rationele-keuzetheorie met betrekking tot het verklaren van revoluties in het algemeen zullen door historici in deze vorm niet gauw worden gepresenteerd. In het gunstigste geval zullen zij van dit soort pogingen kennis nemen en zich vervolgens al snel de vraag stellen: in hoeverre is dit nu waar voor het door mij bestudeerde 'geval'? Van deze nuttige taak heeft de historicus Prak zich gekwetend.

Volgens Prak is het model van De Swaan inzake de lange-termijnontwikkeling van de armenzorg in de richting van een toenemende centralisering en verstatelijking als gevolg van de onoplosbaarheid van het armoedevraagstuk op lokaal niveau - dit wegens het door de lokale gemeenschappen chronisch afwentelen van de gevolgen van armoede (uitkeringen) op elkaar - niet in overeenstemming met de ontwikkeling van de armenzorg in Den Bosch sinds de Middeleeuwen. Hij bestrijdt het beeld van De Swaan dat de ontwikkeling van de armenzorg er een was 'van opeenvolgende fasen van opbouw, ineenstorting, wederopbouw, enzovoort', waarbij, als gevolg van de toenemende interdependentie in westerse samenlevingen, het 'verschil met elke voorgaande fase was, dat de coördinatie van de wederopbouw telkens op een hoger ruimtelijk plan plaatsvond en zo uiteindelijk bij de centrale, nationale overheid kwam te berusten' (148). Dit laatste ontkent Prak uiteraard niet. Zijn pijlen richt hij op de voorstelling van zaken als zouden de centralisering en verstatelijking van de armenzorg zijn voortgekomen uit telkens weerkerende crises van bovengenoemde aard. De armenzorg in Den Bosch - en volgens Prak daar niet alleen - kende daarentegen sinds de vijftiende eeuw een grote stabiliteit. Pas in de Franse tijd en daarna kwam de lokale armenzorg in financieel-politieke problemen en vond er in de stad onder regie van de lokale overheid een coördinatie van het armenbestuur plaats, waarna in 1818 het zogenaamde domicilie van onderstand van kracht werd, een nationale regeling waarbij onder andere werd bepaald door welke gemeente de lasten van de ondersteuning van een arme moest worden gedragen. Het ligt voor de hand dit domicilie van onderstand te interpreteren als een opstapje naar de nationale verzorgingsstaat, maar volgens Prak ligt het verband niet zo rechtlijnig. De centralisering en verstatelijking van de armenzorg kwamen niet alleen voort uit de immanente dynamiek van de lokale wijze waarop deze geregeld was, maar ook uit de meer algemene centralisering van de Nederlandse staat als gevolg van buitenlandse en binnenlandse druk. De vraag hoe dit alles precies in elkaar steekt beantwoordt Prak jammer genoeg niet. Hij beperkt zich tot de conclusie dat de sociale politiek in pre-industrieel Nederland een minder precair karakter droeg dan de

Swaan haar toedicht en daarmee 'verschuift het accent naar het lokale niveau en neemt de verklarende waarde van "toegenomen interdependentie" navenant af' (165). Het is de vraag of dit alles niet wat te sterk is gezegd, want er was ten slotte dan toch sprake van een duidelijke crisis in de 'onderstandsstructuren' die intern - in Den Bosch - en extern - in Den Haag - tot centralisering leidde en wat die buitenlandse en binnenlandse druk tot centralisering van het staatsbestel betreft: zijn dat geen blijken van toenemende interdependentie?

Illustreert het voorgaande de spanningsverhouding tussen 'model' en 'casus', de bijdrage van Wilterdink over lange-termijnontwikkelingen in de Nederlandse vermogensverhoudingen en die van Arts & Van Wijck over de lange-termijndynamiek van de Nederlandse inkomensverdeling laten de mogelijkheden en beperkingen zien van een verklaring van trends in termen van variabelen en een in termen van afhankelijkheids- en dus machtsverhoudingen.

Zo vragen Arts & Van Wijck zich af of de ontwikkeling van de Nederlandse inkomensverhoudingen volgens de door Gerhard Lenski gepostuleerde 'omgekeerde U-curve' is verlopen - toenemende ongelijkheid in het pre-industriële tijdvak, nivellering in de loop van het industrialisatieproces - en in hoeverre de door Lenski gegeven verklaring hiervoor opgaat. Hun conclusie is dat er in pre-industrieel Nederland, althans gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw, niet of nauwelijks sprake was van een toenemende inkomensongelijkheid. Zij verklaren dat uit de ver voortgeschreden commercialisering van de toenmalige Nederlandse samenleving, dit in afwijking van de door en door agrarische samenlevingen die Lenski op het oog zou hebben. De nivellering heeft zich wel overeenkomstig Lenski's hypothese voorgedaan, in het bijzonder na de Eerste Wereldoorlog. Hun analyse van de empirische gegevens wijst uit dat de belangrijkste verklarende factor voor deze ontwikkeling de toenemende politieke democratisering van de samenleving was. Per saldo bleek economische groei geen invloed te hebben evenmin als de deelname van socialisten in de regering. Bij dit laatste kan men zich echter afvragen of de opkomst van het socialisme niet mede in de 'democratiseringsfactor' besloten ligt. Voorts is het natuurlijk de vraag hoe in het licht van de 'democratiseringstheorie' de sinds de jaren tachtig inzettende denivellering van inkomens (en vermogens) moet worden verklaard. Door een complex proces als democratisering in een variabele samen te ballen en niet nader te analyseren, interpreteren en verklaren in termen van veranderende afhankelijkheids- en dus machtsverhoudingen tussen diverse strata - nationaal en internationaal - blijft deze verklaring vaag en op zijn minst onvolledig.

Wilterdink, in zijn bijdrage over de ontwikkeling van de Nederlandse vermogensverhoudingen, tracht dit laatste met betrekking tot de waargenomen nivellering van vermogens tot in de jaren tachtig van deze eeuw wel te doen (meer uitvoerig in zijn proefschrift alsmede in zijn oratie⁵), maar slaakt de verzuchting dat de aldus verkregen verbanden uitermate complex en moeilijk kwantificeerbaar zijn. Beperkt men zich tot meetbare variabelen (de veranderende verhouding tussen arbeids- en kapitaalinkomens), zoals economen doen, dan roept dat de vraag op hoe deze 'onafhankelijke' variabelen zelf weer te verklaren zijn. Een uitweg uit dit dilemma, dat overigens ook speelt in de bijdrage van Van den Berg over de determinanten van vakbondlidmaatschap in Nederland in de twintigste eeuw, lijkt een combinatie van beide benaderingen te zijn, waarbij het 'gedrag' van de verklarende variabelen wordt geïnterpreteerd in termen van veranderende afhankelijkheidsverhoudingen en deze laatste, waar mogelijk want beide benaderingen zijn niet volledig tot elkaar te herleiden, worden geformaliseerd in termen van variabelen. Een aanzet tot een dergelijke gecombineerde aanpak tracht Wilterdink in zijn bijdrage te geven, welke poging, maar dan beter geïntegreerd, wordt voortgezet in zijn artikel 'Internationalisering en binnenstatelijke ongelijkheid' in *Mondialisering: De wording van een wereldsamenleving* (Groningen 1995, 181-205).

Dat overigens niet alleen het verklaren van trends maar ook het beschrijven ervan problemen kan opleveren, blijkt uit een aantal tegenstrijdigheden in de bijdrage van Arts & Van Wijck en die van Wilterdink. Zo is volgens Arts & Van Wijck (41) de Eerste Wereldoorlog bij uitstek een periode van denivellering, terwijl Wilterdink (62) het omgekeerde vaststelt. Werd volgens de laatste (62) de inkomens- en vermogensbelasting in 1893 in Nederland - en wel volgens het draagkrachtbeginsel - ingevoerd, Arts & Van Wijck (37) houden het op 1914. De redacteuren van de bundel hadden dit dienen op te merken en de auteurs de gelegenheid moeten geven een en ander op te helderen.

Concluderend: *Op lange termijn* laat zien dat de weg naar een empirisch gefundeerde theorievorming over lange-termijnprocessen bezaaid ligt met voetangels en klemmen. Zo zal de spanning tussen de 'gevallen' van de historicus en het 'model' van de socioloog altijd wel blijven bestaan. We zouden er echter verstandig aan doen om geschillen in deze niet te verabsoluteren, maar ze te bezien als een fase in een leerproces dat het mogelijk maakt om gevallen en model - bij wijze van spreken 'al differentiërend en integrerend' - steeds beter op elkaar af te stemmen.

Iets dergelijks geldt voor het contrast tussen een grootschalige, kwantitatieve benadering van sociale processen in termen van variabelen en een in termen van veranderende afhankelijkheidsverhoudingen tussen mensen van vlees, bloed en bewustzijn (om een oude uitdrukking van Goudsblom te gebruiken). Deze 'tegenstelling' kwam op ongewoon heftige wijze naar voren tijdens de voorjaarsconferentie in 1995 van de Nederlandse Sociologische Vereniging die gewijd was aan de bundel *Verschuivende ongelijkheid in Nederland* (Assen 1995) onder redactie van Dronkers en Ultee. Ook hier geldt echter dat beide benaderingen elkaar niet uitsluiten maar aanvullen. Hoe moeilijk een dergelijke synthese in de praktijk ook te verwezenlijken is, toch zou het streven daarop gericht moeten zijn.

Hoe dan ook, de bundel *Op lange termijn* getuigt in elk geval van de wil binnen de diverse sociaal-wetenschappelijke disciplines om belangrijke maatschappelijke vraagstukken in een ontwikkelingsperspectief te bezien en daarbij zo concreet mogelijk, dat wil zeggen zonder zich bij voorbaat te verstrikken in theoretische, methodologische, wetenschapsfilosofische dan wel wetenschapspolitieke haarkloverijen, te werk te gaan. Als dit inderdaad de trend is - naar een empirisch beter gefundeerde benadering van de grote en nog altijd actuele thema's uit de 'Klassieke Sociologische Traditie' -, dan is er hoop voor de toekomst van de maatschappijwetenschap.

Kees Schmidt

Noten

1. Zie W.H. Kranendonk, *Society as Process. A Bibliography of Figurational Sociology in the Netherlands (up to 1989)*, Amsterdam, 1990.
2. Zie G. Lenski & J. Lenski, *Human Societies: An Introduction to Macrosociology*, 5th ed., New York etc., 1987.
3. Zie bij voorbeeld N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*, Bern und München, 1969, deel II, 58-75, 279-311, alsmede de *Zusammenfassung*; vgl. tevens *Die höfische Gesellschaft*, Darmstadt und Neuwied, 1969, hoofdstuk VII. Voorts: C. Brinkgreve & M. Korzec, 'Margriet weet raad'. *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*, Utrecht en Antwerpen, 1978; A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*, Meppel en Amsterdam, 1984 en *Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden*, Amsterdam, 1994; A. de Swaan, *Zorg en de staat*, Amsterdam, 1989; C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950*, Amsterdam, 1986 en 'Over de economisering van het wereldbeeld', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 18, 2 (1991), 79-99.

4. Zie Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Cambridge (Mass.) en Oxford, 1990.

5. Zie N. Wilterdink, *Vermogensverhoudingen in Nederland. Ontwikkelingen sinds de negentiende eeuw*, Amsterdam, 1984; *Vermogensverhoudingen in*

Nederland: recente ontwikkelingen.

Amsterdam Working Papers in Sociology, 91, 3, Universiteit van Amsterdam, vakgroep sociologie, 1991 en *Ongelijkheid en interdependentie. Ontwikkelingen in welstandsverhoudingen*, Groningen, 1993.

Denken in decennia

James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. Amsterdam: Boom 1995.

Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam/Antwerpen: Arbeiderspers 1995.

De publicatie van de boeken van James C. Kennedy en H. Righart over 'de jaren zestig' in het afgelopen najaar viel samen met een VPRO-documentaire over 'de jaren zeventig': *Een monument van ongeduld*. Aangezien de makers van het televisie-programma, de journalisten Paul Brill en Martin Sommer, meenden dat de verbeelding van de jaren zestig pas in de jaren zeventig aan de macht was gekomen, legden zij in de *Volkskrant* (11 november 1995) omstandig uit dat de ècht grote veranderingen in Nederland zich in de jaren zeventig hadden voltrokken.

Hoewel een dergelijk duel tussen decennia vooral aanleiding lijkt om het redeneren in tijdseenheden van tien jaar te relativëren, gebeurt het tegenovergestelde. Het gevecht over de vraag in welk decennium Nederland nu het meest veranderd is, verscherpt zich. In deze strijd doen niet alleen de jaren zestig en zeventig mee, maar gooien ook de jaren veertig hoge ogen. Aangezien het zelfs de *communis opinio* lijkt te zijn dat de oorlogsjaren de waterscheiding in de jongste vaderlandse geschiedenis vormen, moeten andere decennia het hier tegen op nemen. Righart schrijft bijvoorbeeld: 'De jaren zestig hebben Nederland ingrijpender veranderd dan de Tweede Wereldoorlog'. In de strijd om het hoogste veranderinggehalte lijken vooralsnog alleen de jaren vijftig minder kansrijk, hoewel de geschiedschrijving ook hier steeds meer breuklijnen en verschuivingen opspoort. Tenslotte zouden ook de jaren tachtig nog wel eens een goede kandidaat kunnen worden voor het predikaat van het meest ingrijpende decennium. Voorlopig wordt het oordeel hierover

echter nog opgeschort: in dit decennium is weliswaar veel veranderd, maar zeker niet altijd in progressieve zin, en dat past niet in het (jaren zestig? of jaren zeventig?-)beeld dat verandering vernieuwing betekent.

Het schrijven van de geschiedenis in partjes van tien jaren, en de strijd over de vraag welk decennium het meeste verandering met zich meebracht, is meer dan een onschuldig tijdverdrijf onder historici. Uit het boek van Hans Righart blijkt hoe desastreus het denken in *decennia* is, met name wanneer, behalve aan *tijd*, ook veel betekenis wordt gehecht aan *leeftijd*; wanneer niet alleen aan decennia maar ook aan generaties een grote rol wordt toegedicht in het verloop van de geschiedenis.

Aangezien de feitelijke inhoud van Righarts boek in de media overal en tot in detail is besproken, zal ik me in deze recensie vooral toelagen op een analyse van zijn argumentatiestructuur. Righarts centrale stelling luidt dat de jaren zestig de grootste breuk in de jongste geschiedenis bewerkstelligden (hij spreekt zelfs over een aardverschuiving), en wel doordat er in deze periode sprake was van een dubbele generatiecrisis. Het ging om een krachtige *culture shock* aangezien het epicentrum van de aardverschuiving zowel werd gevormd door veranderingen die zich voltrokken onder de Vooroorlogse Generatie als door de revolutie van de na-oorlogse Protest Generatie. Deze dubbele generatiecrisis leidde, volgens Righart, ook tot onderling conflict. Niet voor niets luidt de titel van zijn boek: *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*.

Aan deze voorstelling van zaken kleven veel problemen. In de eerste plaats is ze intern inconsistent. Zo wordt in Righarts boek de dubbele generatiecrisis soms voorgesteld als een generatiebotsing, dan weer als verschuivingen die zich in beide generaties parallel voordeden en daarom juist nauwelijks tot botsingen aanleiding gaven. Of het nu ging om veranderingen in de media door de ontzuiling, om de verschuivingen in de seksuele moraal onder aanvoering van de NVSH, om de nieuwe weg van de Rooms-Katholieke kerk, om de bouwvak-rellen in Amsterdam bij het Telegraaf-gebouw, om de vergaande veranderingen in de politiek: de oudere generatie deed in haar vernieuwingsgezindheid nauwelijks onder voor de jongere. Op grond van Righarts schets van de geschiedenis kan zelfs worden geconcludeerd dat de veranderingen in Nederland zo diepgaand zijn geweest en welhaast de gehele bevolking betroffen omdat de veranderingsgerichte partij hier niet werd geremd of geblokkeerd door 'oudere autoriteiten', zoals bijvoorbeeld in Frankrijk het geval was. In Nederland was veeleer sprake van een proces waarin verschillende generaties elkaar in hun veranderingsdrift stimuleerden. Righart meent echter dat veranderingen alleen maar kunnen voortkomen

uit grootscheepse botsingen en hoogopgelopen spanningen. Dat intergenerationele consensus over de noodzaak van modernisering weleens meer ruimte voor grootscheepse verandering zou kunnen bieden dan conflictueuze verhoudingen, past dan ook niet in zijn denken. Het jeugdonderzoek in 1959 van Johan Goudsblom, waaruit bleek dat jongeren in hun opinies niet zoveel afweken van ouderen, plaatst Righart dan ook voor grote problemen: 'Stel dat de intergenerationele spanning inderdaad zo laag is, waar komen dan de jaren zestig met al hun turbulentie en dynamiek vandaan?' (146)

Had Righart zijn veel betere idee gevolgd van parallele veranderingen in de jonge en oudere generatie, in plaats van conflict tussen de generaties, dan zou hij ruimte hebben gehad om ook de jaren vijftig serieus te nemen. Nu worstelt Righart met de jaren vijftig, die in zijn ogen wel verandering laten zien, maar toch ook weer geen echte grote verandering, want die hij heeft immers gereserveerd voor de jaren zestig. De jaren vijftig mogen slechts de jaren van het Voorspel zijn. In zijn tekst is dan ook sprake van hoogoplopende onderhuidse spanningen - geformuleerd in ontelbare hogedrukpan-, vulkaan- en façademetaforen - die pas in de jaren zestig, in botsing, tot ontlading kunnen komen. Wanneer Righart niet zo krampachtig had vastgehouden aan het idee dat jongeren de veranderingen moesten bevechten op ouderen, dan had hij de grote veranderingen in de jaren vijftig onder, met name, ouderen veel serieuzer kunnen nemen.

In de tweede plaats is het ook in Righarts aardbeving-op-grond-van-generatieconflict-model overigens nog zeer de vraag of de jaren zestig wel de jaren van de grote verandering waren. In dit model botsen beide generaties immers omdat ze zulke verschillende 'formatieve jaren' hebben gehad: de voor-oorlogse generatie is opgegroeid met schaarste, crisis en oorlog en daardoor sterk materialistisch georiënteerd; de na-oorlogse generatie is vertrouwd met materiële welvaart en verzekerd van voortdurend toenemende rijkdom, hangt daardoor postmateriële waarden aan en bespot het consumentisme van het 'klootjesvolk'. Met andere woorden, voor zijn botsing in de jaren zestig moet hij een grote kloof postuleren tussen de voor- en na-oorlogse generatie: het verschil in formatieve ervaring van het van 'voor' en 'na' de oorlog zijn, verklaart in zijn model het latere generatieconflict (i.e. de aardverschuiving). Het antwoord op Righarts vraag naar het decennium-met-de-meeste-impact is dus logischerwijs niet meer óf de oorlog óf de jaren zestig, maar én de oorlog én (daarom) de jaren zestig. Righart suggereert met uitspraken over de jaren zestig als hét decennium van de verandering een competitief model, maar hij blijkt zelf een complementair model te hanteren.

Hoe meer hij het generatieconflict aanzet, hoe meer hij het verschil in formatieve ervaring nodig heeft.

Doordat Righart maatschappelijke verandering uit generatieconflict wil verklaren, moet hij de verschillen tussen generaties sterk aanzetten. Had hij daarentegen zijn ideeën over verandering door een dubbele generatiecrisis systematisch uitgewerkt, dan had hij het belang van generaties juist kunnen relativëren: de parallelle verschuiving in opvattingen van de vooroorlogse en na-oorlogse generatie toont immers aan dat het belang van 'formatieve jaren' bepaald niet moet worden overdreven. Hoe relatief de betekenis van generaties en formatieve jaren is, blijkt ook waar Righart zelf schrijft: 'De Vooroorlogse Generatie wilde nu ook wel eens wat, ook al ging het tegen haar formatieve ervaringen èn vooralsnog ook tegen de economische realiteit in.' (94) In plaats van te parasiteren op de theorie van de generatiesocioloog Becker, biedt de these van de parallelle veranderingen in generaties de mogelijkheid om dit model, in navolging van anderen (zie bijvoorbeeld Dekker & Ester in *Acta Politica* 1995, 1 en 3), te kritiseren.

Het feit dat bijna de gehele bevolking in Nederland zo grondig van mening veranderde, wijst erop dat het generaliseren over generaties en formatieve jaren empirisch weinig hout snijdt. Hoewel het zeker waar is dat zich ook verschillen voordeden in het tempo en de mate waarin nieuwe waarden werden overgenomen door jongeren en ouderen, is het meest opvallende, althans in Nederland, dat ouderen en jongeren overeenkomstige veranderingen doormaakten.

James C. Kennedy's boek breekt niet alleen met het idee van de jaren zestig als generatieconflict, het stelt ook dat het idee van 'de jaren zestig' als zodanig moet worden gerelativeerd: de veranderingen vonden niet in één decennium plaats. Kennedy schetst nauwkeurig hoe 'elites' van de oudere generatie al in de jaren vijftig jongeren in hun vernieuwingsdrift voorgingen. Hij toont overtuigend aan dat zich in de jaren vijftig fundamentele veranderingen voltrokken in de kring van kerkelijke, pedagogische en politieke autoriteiten die de ruimte creëerden voor, met name, jongeren om zich in de jaren zestig luidruchtig te roeren.

Als we de centrale argumentatielijn van Kennedy volgen, dan valt op dat hij een relatief eenvoudig verklaringsmodel hanteert: de maatschappij verandert wanneer, en voorzover, elites dit toestaan. Wanneer elites zelfs het voortouw nemen in de modernisering van de samenleving, zoals in de jaren vijftig en zestig, dan kunnen veranderingen zeer ingrijpend èn relatief conflictloos plaatsvinden.

De opvatting dat elites zo'n doorslaggevende rol hebben gespeeld in het mogelijk maken van de snelle veranderingen, is, zo blijkt uit de

receptie van Kennedy's boek, nauwelijks omstreden. Wel kritiseerde met name Lodewijk Brunt in *Vrij Nederland* (11 november 1995) de schimmigheid van de termen in de elite-verklaring ('In het boek vliegen de elites je om de oren, waardoor dit kernbegrip steeds meer het karakter van een losse flodder krijgt'). Juist omdat Kennedy terecht geprezen is om zijn stelling dat het 'elites' zijn geweest die voorop liepen bij de modernisering van Nederland en daarmee ruimte verschaften aan andere vernieuwers, zou zijn boek sterker zijn geweest wanneer hij zijn elite-theorie verder had uitgewerkt. Aangezien het hier om de kern van zijn argumentatie gaat, had verwacht mogen worden dat hij kennis had genomen van de stroom recente publicaties uit de hoek van de vergelijkende politicologie, waarin het precies draait om de operationalisatie van de rol van elites in maatschappelijke verandering. Er is zelfs een aantal boeken verschenen waarin expliciet de *Nederlandse* elites centraal staat, bijvoorbeeld Kriesi's *Political Mobilization and Social Change. The Dutch Case in Comparative Perspective* (1994), Oosterhuis' dissertatie over de rol van katholieke elites in de liberalisering van homoseksualiteit (1992), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (1992), en De Haans *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw* (1993). Opmerkelijk genoeg blijven deze boeken, waarin wordt uitgelegd hoe, dankzij de openheid van het Nederlandse politieke systeem, de veranderingen in Nederland zich zo diepgaand en harmonieus konden voltrekken, in Kennedy's werk onvermeld. Dat mag verbazen, want Kennedy's stelling dat 'de tegencultuur dus gebruik maakte van de zelfkritiek van de dominante cultuur en daarop voortbouwde. Jonge tegenculturele opstandelingen waren, in dit opzicht, weinig meer dan de radicale incarnaties van de burgerlijke zelfkritiek' (1995, 121), komt wel heel dicht in de buurt van De Haans conclusie dat 'de crisis van de jaren zestig dus niet het resultaat (is) van de agitatie van een nieuwe generatie. Al rond 1960 heeft de zittende elite in grote lijnen aangegeven wat het probleem is' (1993, 100). Mede met behulp van deze boeken had Kennedy nog overtuigender, en preciezer, kunnen uitleggen waarom in Nederland de vernieuwingen zo soepel verliepen, terwijl in andere landen sprake was van verzet van autoriteiten, geweldsescalatie en terrorisme. Waarom er in Nederland niet of nauwelijks sprake is geweest van een generatieconflict, en waarom het denken in decennia voorgoed tot het verleden moet behoren.

Jan Willem Duyvendak

Werkloosheid en identiteit

L. Veendrick, *Het loon van de last. Ongeschoolde arbeid en de veranderende identiteit van ongeschoolde jongeren*. Groningen: Wolters Noordhoff, 1993 (diss. RUG), ISBN 90 01 88640 x, 464 pp.

Werk, werk en nog eens werk - dat wordt als het hoofdpunt van politiek beleid gezien. Werk moet de sociale zekerheid betaalbaar houden en het cement leveren voor maatschappelijke integratie. Dat veronderstelt echter voldoende kwantiteit en kwaliteit in het banenaanbod. Geen van beide zijn op dit moment voorhanden en het ziet er naar uit dat dat zo zal blijven. Vooral voor ongeschoolde jongeren scheidt dat bijzondere problemen.

In zijn proefschrift *Het loon van de last* schetst Laurenz Veendrick uitvoerig de historische en culturele context waarin de lotgevallen van ongeschoolde jongeren en hun arbeidsoriëntatie begrepen moeten worden. Vanuit een civilisatiethoretisch kader, met af en toe een snuffje Foucault, vat hij een grote hoeveelheid secundair materiaal samen en bouwt hij vervolgens een eigen analyse van arbeid op. Hij laat zien dat arbeid in de loop van de tijd steeds meer een morele plicht is geworden die verinnerlijkt is in een arbeidsethos. Tegelijkertijd is het last- en ontwikkelingskarakter van arbeid veranderd. Het lastkarakter wijst op de noodzaak van arbeid en op de eenzijdige belasting voor de arbeider. Het ontwikkelingskarakter geeft aan in welke mate competenties van de arbeider worden aangesproken en ontplooid. Industrialisering en Taylorisering hebben het loon steeds meer een compensatie gemaakt voor arbeid van lage kwaliteit. Voor ongeschoolde jongeren betekent dit dat het loon toegang biedt tot de vrijetijdscultuur. Het werk staat voor jongens vooral in het teken van hun latere kostwinnersrol, terwijl voor meisjes de mogelijkheden tot contact in het werk van belang zijn. Ongeschoolde jongeren hebben meer kans op werkloosheid dan geschoolde maar ze blijven toch sterk georiënteerd op het vinden van werk. Het werkloosheidsbeleid, dat sterk is gericht op scholing, gaat grotendeels aan hen voorbij. Het sluit niet aan bij hun behoefte aan werk en het drukt hen nog verder in de marge. Deze positie stelt ongeschoolde jongeren voor een lastige opgave waar het gaat om hun identiteitsontwikkeling. De aard van het werk, de opleidings situatie en het milieu van herkomst predisponeren tot een traditionele identiteit, met weinig eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid. De maatschappelijke verhoudingen tussen mensen zijn echter veranderd en hebben een moderne norm van identiteitsontwikkeling met zich meegebracht, waarin een keuze tussen

meerdere identificaties mogelijk is. De vrijetijdscultuur van de jongeren sluit op die ontwikkelingen aan. Er bestaat daardoor een zekere spanning tussen wat werk(loosheid) en wat de moderne maatschappij van ongeschoolde jongeren vraagt. Jongeren kunnen tussen die twee aanspraken in de knel komen. De oververtegenwoordiging van ongeschoolde jongeren onder jonge WAO'ers wijst daar bijvoorbeeld op.

Veendrick stelt een uitweg uit deze situatie voor in de vorm van een combinatie van intensieve scholing en arbeid met een inkomensgarantie. Zijn remedie spoort zeker met zijn analyse. Nu maar afwachten of de politiek zich door zijn analyse zal laten leiden.

Willibrord de Graaf

Vrede, vrijheid en democratie

Siep Stuurman, *Staatsvorming en politieke theorie. Drie essays over Europa*. Amsterdam: Bert Bakker 1995, 267 p.

Voor sommigen is de opmars van vrede, vrijheid en volksvertegenwoordiging naar Europees model een historische vanzelfsprekendheid. In zijn nieuwe boek stelt Siep Stuurman deze voorstelling van zaken kritisch aan de orde. Het is waar, aldus Stuurman, dat in Europa vreedzame democratieën tot stand zijn gekomen. Daarmee is echter niet gezegd dat deze besloten liggen in de natuurlijke loop der geschiedenis. Liever dan uit te gaan van een ijzeren wet van democratie, bespreekt hij 'patronen van het staatsvormingsproces' (10) die de 'harde kern' (15) van de ontwikkeling van specifiek Europese instituties vormen.

Stuurmans overzicht van de geschiedenis van het Europese statensysteem begint in de tiende eeuw. Na het uiteenvallen van het Frankische Rijk bestond Europa uit duizenden zelfstandige gebieden, sommige maar enkele vierkante kilometers groot. Het leenstelsel was het eerste stadium van wat nu te herkennen is als een patroon van Europese staatsvorming: het opgaan van kleine en onsamenvangende gebiedsdelen in grotere, centraal beheerste politieke eenheden. De feodale fase kende wederkerige betrekkingen tussen vorsten en edelen, waarbij geen van de partijen ongedeeld gezag uitoefende. Vanaf de elfde eeuw speelden aan handelsroutes gelegen steden een rol in de machtspolitieke verhoudingen in Europa. Vorsten schonken de steden privileges met de bedoeling hun eigen positie ten opzichte van de adel te versterken.

De volgende fase van staatsvorming, uniek voor Europa, was die van de 'standenmonarchie.' Tot ver in de zestiende eeuw waren koningen in Europa gedwongen te onderhandelen met de vertegenwoordigers van kerk, stad, en landadel, die per stand in vergadering bijeen kwamen. Geleidelijk echter ontwikkelde zich binnen het Europese statenstelsel de militair-fiscale staat. De meeste staten zagen zich geplaatst voor formidabele kosten van oorlogvoering. Daar waar de vorst kans zag deze kosten te verhalen op de eigen bevolking kon alleenheerschappij ontstaan. Een hoge belastingdruk die werd veroorzaakt door oorlogen tussen de staten stond aan de basis van het tijdperk van de absolute monarchie.

Een bijzonder aspect van Stuurmans werk is de aandacht voor de verwevenheid van staatsvormingsprocessen met ontwikkelingen in het politieke denken. Stuurman laat zien dat ten tijde van de feodale versplintering van macht het Germaanse gewoonterecht alle heren gebood iedere vorm van legitieme machtsuitoefening te omkleden met eerbied voor oude gebruiken en verworven rechten. Pas veel later, in de Renaissance, was het mogelijk dat een heerser zich onomwonden beriep op wetten die hij, als de belichaming van de staat, zelf had uitgevaardigd. Veel nieuwe wetten waren ingegeven door militaire overwegingen, maar die werden meestal niet uitgesproken. Staatszaken waren immers het prerogatief van de absolute vorst. Deze gang van zaken was nooit onomstreden. Toen (met de Reformatie, de boekdrukkunst, en het economisch verkeer) de mogelijkheden tot informatie en communicatie waren toegenomen zag de vorst zich met zijn adviseurs genoodzaakt steekhoudende argumenten aan te voeren voor bijna elke maatregel van bestuur. Militaire argumenten voldeden niet altijd.

Een zeer krachtig geluid werd gehoord uit de hoek van de politieke economie, die de strijd tussen de Europese machten in termen van produktieve wedijver definieerde. Handel verdrong oorlog. Althans, zo leek het. De geschiedenis leerde anders. Na de verschrikkingen van de 'dertigjarige oorlog van de twintigste eeuw' (de term is van Arno Mayer) bezon Europa zich op de toekomst. Oorlog en een totalitair bewind hadden hun legitimiteit nu echt verloren; een eerbare politiek was democratisch en sociaal rechtvaardig. Consensus over deze uitgangspunten, maar vooral ook economische redenen lagen ten grondslag aan wat inmiddels de grootste gouvernementele eenheid is die Europa ooit gekend heeft: de Europese Unie. Stuurman, die liever spreekt van 'voorlopig' dan van 'voorgoed,' eindigt zijn overzicht met deze 'vreedzame etappe in de Europese staatsvorming' (158).

Opvallend in *Staatsvorming en politieke theorie* is de constante wisseling van perspectief. De blik van de historische toeschouwer wordt

afgewisseld met de theorie van de beschouwende historicus. Zo wordt goed duidelijk dat alleen vanuit het heden de processen van staatsvorming een vanzelfsprekend verloop lijken te hebben gehad. Voor de waarnemers in andere tijden stond de uitkomst allerminst vast. Het was pas in de achttiende eeuw dat men (nogal voorbarig, zoals later bleek) de Europese geschiedenis ging zien als het voorspel van de onvermijdelijke uitkomst van vrede en vrijheid.

De geschiedschrijving van het politieke denken, die ontstond in de negentiende eeuw, volgde dezelfde 'liberale' lijn. Teksten van grote politieke denkers, van Plato tot Montesquieu, werden gelezen als commentaren op, of bijdragen aan de onstuitbare opmars van de vrijheid. Deze ideeën-historische teleologie, ondertussen aan- en ingevuld met klassieke negentiende- en twintigste-eeuwse teksten, is nog altijd populair. Tenminste onder degenen die doof zijn voor de kritische geluiden die de laatste decennia zijn aangezwollen. Stuurman onderscheidt twee soorten kritiek. De eerste kritiek trekt het democratische en geweldloze karakter van eeuwen van politiek denken in twijfel. Europese overheersing, en ongelijkheid langs economische, raciale en sexuele scheidslijnen waren vaak de (onuitgesproken) veronderstellingen waarop men een politieke theorie baseerde. De tweede kritiek betreft vooral de historische bedoelingen van politieke denkers, die vaak verschillen van de uitspraken die hen in de mond worden gelegd. In de meeste gevallen, en dat is niet zo vreemd, hielden zij zich onledig met kwesties uit hun eigen tijd. Door deze kwesties historisch te reconstrueren laat men nu de politieke denkers zelf aan het woord.

Soms komen de beide soorten kritiek samen. Dit is het geval in het derde opstel van *Staatsvorming en politieke theorie*. Het betreft hier de zeventiende-eeuwse feministische kritiek op het natuurrechtelijke gelijkheidsbegrip. Stuurman verhaalt over François Poulain de la Barre, een Franse cartesiaan die de systematische twijfel van toepassing achtte op maatschappelijke vraagstukken. Poulain, en hij niet alleen, bepleitte de fundamentele gelijkheid van man en vrouw. Hij stond tegenover de Engelse natuurrechtsgeleerde John Locke in wiens schema van natuurlijke gelijkheid de vrouw een ondergeschikte plaats had. Deze tegenspraak wordt meestal afgedaan als tijdgebonden schoonheidsfoutje dat in het niet valt bij de bevrijdende invloed die op termijn van Lockes ideeën is uitgegaan. Stuurman maakt met deze anachronistische lezing korte metten. Door er op te wijzen dat Locke tijdens zijn verblijf in Frankrijk in de gecultiveerde kringen verkeerde waar feministische gedachten werden geformuleerd en bediscussieerd, ziet Stuurman kans Lockes standpunt ten aanzien van vrouwen betekenis te geven. Dat standpunt blijkt name-

lijk geen kwestie van onachtzaamheid maar een uitgesproken keuze. Reconstructie van de historische context wijst op de feministische 'denkmogelijkheid' waarmee Locke wel bekend was, maar waarvan hij niet gediend was.

Staatsvorming en politieke theorie is een combinatie van institutionele en intellectuele geschiedschrijving. Deze combinatie is zelden beproefd en niet zonder problemen. Systematische vragen over de relatie tussen processen van staatsvorming en ontwikkelingen in het politieke denken blijven voornamelijk onbeantwoord. Daarnaast is het niet duidelijk hoe twee verschillende idealen te verenigen: in het geval van politieke theorie kiest Siep Stuurman voor de historische precisering, terwijl hij staatsvorming het liefst op de lange termijn beschouwt. Door algemene en methodische vraagstukken in het midden te laten heeft hij misschien geen baanbrekend, maar toch een zeer belangrijk en boeiend boek geschreven.

Ingmar Westerman

Geld

Viviane A. Zelizer, *The Social Meaning of Money*. New York: Basic Books, 1994.

De verbreiding van geld als ruilmiddel heeft allerlei gevolgen gehad voor de persoonlijke betrekkingen tussen mensen. Sociologen hebben echter vrijwel uitsluitend aandacht besteed aan negatieve consequenties. Zij wezen erop dat geld de relaties tussen mensen reduceerde tot zakelijke transacties, persoonlijke verhoudingen vernietigde en het sociale leven koud, afstandelijk en berekenend maakte. Viviane A. Zelizer laat zien dat deze opvatting de sociologie heeft gedomineerd vanaf Marx, Simmel en Weber tot Coleman, Giddens en Habermas. Kwam in haar eerdere boeken, over de veranderende waarde van kinderen en de opkomst van levensverzekeringen, al naar voren dat financiële en persoonlijke verhoudingen op een veel ingewikkelder manier met elkaar zijn verweven, in dit boek gaat ze expliciet in tegen de opvatting dat gebruik van geld tot verzakelijking van persoonlijke verhoudingen leidt.

Ze doet dit door aan te tonen dat mensen verschillende betekenissen aan geld toekennen en geld op heel verschillende manieren gebruiken in het vormgeven van persoonlijke relaties. Ondanks een gestandaardiseer-

de munteenheid maken mensen onderscheid tussen bepaalde soorten geld en 'oormerken' verschillende soorten voor speciale doeleinden. Empirisch beperkt Zelizer zich tot de periode 1870-1930, de tijd waarin de hele Amerikaanse bevolking werd opgenomen in de geldeconomie en een uniform geldstelsel tot stand kwam.

Zelizer behandelt drie thema's. In de eerste plaats gaat zij in op de manier waarop binnen huishoudens het inkomen werd verdeeld en beheerd. Ze beschrijft hoe vrouwen aan het begin van deze eeuw in toenemende mate een consumentenrol gingen vervullen en daarom over huishoudgeld moesten kunnen beschikken. Hiermee ontbrandde een strijd tussen echtgenoten om de afdracht van het loon en het beheer van het geld. De uitkomst hiervan verschilde per sociale klasse. Terwijl het in de arbeidersklasse gebruikelijk was dat mannen hun loon afdroegen en hun vrouw het geld beheerde, kregen vrouwen in de middenklassen vaker een vast bedrag aan huishoudgeld. Hoewel Zelizer niet naar studies uit andere landen dan de Verenigde Staten verwijst, komen haar bevindingen sterk overeen met wat daarover in bijvoorbeeld Engeland is geschreven. Dit geldt ook voor de betekenis die aan het inkomen van vrouwen werd gehecht: hun geld werd niet als noodzakelijk, maar als iets extra's beschouwd.

Een tweede thema is het omgaan met geld als cadeau. Naarmate mensen elkaar vaker geschenken gingen geven ter gelegenheid van bijvoorbeeld verjaardagen en kerstmis werd het moeilijker passende cadeaus te vinden. Geld was een welkome maar precaire gift, niet alleen tussen meerderen en minderen, maar vooral ook tussen gelijken. Om de pijnlijke kanten te verhullen, ondernamen gevers allerlei pogingen om het geld een persoonlijk tintje te geven. Ze pakten het mooi in, verstopten het in zelfgemaakte handwerkjes of commercieel vervaardigde 'gift-cards', vaak met de vermelding dat het geld voor iets speciaals bedoeld was. Daarnaast kwamen aan het begin van deze eeuw warenhuizen met de eerste cadeaubonnen die in die speciale winkels tegen goederen geruild konden worden - de voorlopers van onze boekenbonnen, platenbonnen en VVV-bonnen.

Zelizer wijdt tenslotte drie hoofdstukken aan de betekenis van geld in de armenzorg. Over de verhouding tussen onderstand in natura dan wel in geld is weinig bekend. De schrijfster schetst de ontwikkeling van bedeling in goederen (brandstof, voeding, kleding) naar periodieke geldelijke uitkeringen. Omstreeks de eeuwwisseling brachten armenzorgers naar voren dat in een economie die steeds meer afhankelijk is van consumptieve bestedingen, ook armen over geld moeten kunnen beschikken om 'vrij' te besteden. De armenzorgers waren echter tegelijk bevreesd

dat armen het geld zouden verspillen aan nutteloze zaken. Een verstandige besteding moest daarom geleerd worden. Armbezoekers, budgetdeskundigen en sociale werkers probeerden de vrije besteding door armen in goede banen te leiden. De ambivalentie over het al dan niet oormerken van niet met arbeid verdiend geld bleef evenwel bestaan. Tot op de dag van vandaag omvat het Amerikaanse uitkeringensysteem behalve geld ook voedselbonnen.

De Social meaning of money is een mooi geschreven boek waarin overtuigend wordt aangetoond dat persoonlijke verhoudingen in een geldeconomie niet gereduceerd worden tot een *cash nexus* en dat de waarde en betekenis van geld bepaald worden door de sociale situaties waarin het wordt gebruikt. De drie thema's die de schrijfster behandelt om deze stelling te adstrueren zouden gemakkelijk met andere aangevuld kunnen worden.

Ali de Regt